

АНА САВИЋ-ГРУЈИЋ

Институт за српски језик САНУ, Београд

anasavic81@gmail.com

Лексема кошуља у говорима призренско-тимочке дијалекатске области*

У раду су с лексичко-семантичког становишта представљени називи којима се у говорима југоисточне Србије означавају традиционална кошуља и њени саставни делови. Лексичка грађа ексцерпирана је из дијалекатских речника и допуњена подацима прикупљеним за први том *Српској дијалектолошкој аџласа*, с изузетком мањег броја лексема чије је значење утврђено теренском провером. Забележене номинационе јединице описане су на основу семантичких података који су потврђени у речницима, те сагледане у оквиру семантичких група и подгрупа. Циљ овог рада јесте да се кроз лексичко-семантичку анализу укаже на значај традиционалне кошуље као дела традиционалне српске ношње у језичкој слици света патријархалних говорника призренско-тимочке дијалекатске области, на културне специфичности уткане у семантичке садржаје датих лексичких јединица, као и на однос говорних представника према једном сегменту традиционалне материјалне културе.

Кључне речи: српски језик, призренско-тимочка дијалекатска област, лексема кошуља, традиционална материјална култура

* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 од 14. 1. 2021. године, који је склопљен с Институтом за српски језик САНУ.

The Lexeme *košulja* in the Speech of the Prizren-Timok Dialect Area

The paper provides a lexical-semantic and ethnolinguistic analysis of the various names used in the speeches of South-East Serbia to denote the traditional *košulja* or shirt and its component parts. The lexical material was excerpted from dialectal dictionaries and expanded with data compiled for the first volume of the *Serbian Dialectical Atlas*. The recorded nominations were described based on semantic data confirmed in the dictionaries, and then analyzed as part of semantic groups and subgroups. The aim of this paper was to perform a lexical-semantic analysis to indicate the importance of the traditional shirt as part of the traditional Serbian dress in the linguistic image of the world of patriarchal speakers of the Prizren-Timok dialect area, the cultural specificities (beliefs, rituals, symbols, etc.) embedded into the semantic content of the given lexical units, as well as the specific attitude of the representative speakers towards one segment of traditional material culture.

Key words: the Serbian language, the Prizren-Timok dialect area, the lexeme *košulja*, traditional material culture

Дијалекатски речници као драгоцене ризнице похрањују речи из дубоке старине, а с њима и значења и сазнања која су својеврсна сведочанства духовне и материјалне културе одређене језичке заједнице. На српском говорном подручју лексикографски су најбоље обрађени говори југоисточне Србије. Великим бројем дијалекатских речника верно се репрезентују сва три дијалекта у оквиру призренско-тимочке дијалекатске области, као и друштвено-историјске и културне специфичности овог дела српског језичког простора. Граматички обрађена лексичка грађа, идентификована прецизним лексикографским дефиницијама, основа је бројним лингвистичким истраживањима, док културна и етнографска спецификованост илустративног материјала представљају неисцрпан извор за даља историјска и културолошка истраживања.

Овом приликом, из обимног лексичког материјала сачуваног у дијалекатским речницима југоисточне Србије, издвојене су лексеме којима се означава кошуља, као основни део традиционалне ношње сеоског становништва.¹ Део лексичке грађе чини и мањи број лексема,

¹ „Међу творевинама традиционалне културе српског народа – по улози у свакодневном животу и значењу етничког идентитета, као и по ликовним и естетским

обележених звездицом, чија смо значења утврдили накнадном провером на терену (село Гулијан, сврљишки крај, тимочко-лужнички дијалекат) на основу *Уџићника за прикуљање терминологије одевања и обувања*.² Грађа обухвата више од 130 лексичких јединица које се примарно или у неком од секундарних значења односе на именовање традиционалне кошуље и њених саставних делова.

Издвојене лексичке јединице разврстане су у оквиру одговарајућих лексичко-семантичких група и подгрупа, те сагледане у контексту опсервација експлицираних у досадашњим лексиколошким и етнолошким истраживањима југоисточне Србије.

1. Називи за кошуљу

Кошуља је основни део сеоске народне ношње „... и у материјалима и у начину израде – претежно је била производ домаћег кућног и сеоског рукотворства” (Bjeladinović-Jergić 1999a, 419). Носила се до тела и истовремено и лети и зими служила као горњи и доњи хаљетак (Bjeladinović-Jergić 1999, 359).

Широм призренско-тимочке дијалекатске области у значењу ‘део одеће који је у непосредном додиру с телом’ употребљавају се различити дијалекатски ликови лексеме *кошуља* (SDA, rukopis). Будући да су сви коришћени речници конципирани као диференцијални, те региструју само оне речи којих нема у речнику стандардног језика или у неком другом речнику који је послужио за самеравање,³ лексикографска одредница *кошуља* у основном значењу није забележена.

С друге стране, забележени су пејоративни облици изведени од мотивне речи *кошуља*: *кошуља́к* (Zlatković I 2014, 389; Ćirić 2018, 400), *кошуља́ш**, *кошуље́шина* (Zlatković I 2014, 389; Ćirić 2018, 400), *кошуљина* (Žugić 2005, 167; Stojanović 2010, 391). Пејоративи *кошуља́к/кошуља́ш* односе се на прљаву и поцепану кошуљу. Додатној негативној спецификацији пејоратива *кошуље́шина* доприноси квалификација *ојáлна* ‘проклета’ (Zlatković I 2014, 389). Илустративни материјал: –*Пу́сте ши осја́ле кошуљине, св́ки дьн се љреобукју́јеш, ко младоже́ња!* (Žugić 2005, 167) реферира да се развој пејоратива *кошуљина* заснива на експресивној семантичкој компоненти ‘који се

вредностима – једно од најзначајнијих места припада народним ношњама” (Bjeladinović-Jergić 2021).

² Интерни упитник Института за српски језик САНУ.

³ Оваква селективност при конципирању речника искључује велики број речи које иначе постоје у говору.

ме *јрсничарка* 'кошуља изаткана од конопљиних влакана' (Dinić 2008, 119) и *џежиња́вка* 'кошуља од кучине' (Koželjac 2014, 549).

За израду финијих кошуља користиле су се различите врсте памучног платна домаће или фабричке производње. Општи назив за кошуљу од памука јесте *џамучѐрница/џомучѐрница* (Koželjac 2014, 369; Dinić 2008, 610).

Мѣлезно џла́йно од конопље (или лана) и памука израђивало се ручно (Stojanović 2010, 450). Од њега су девојке шиле спрему за удају: – *Дáровне кошу́ље шíјемо од мѣлес џла́йно́. – Мѣлезну вѣзѣну кошу́љу, до зѣмњу дуи́чку, бе далá на свекр́ву* (Žugić 2005, 193). У оквиру домаће радиности производио се и *бе́ћал џаму́к* (Koželjac 2014, 32) који је служио за израду платна *ћенáр* (Zlatković II 2014, 497). Од ћенарног платна (с потком од танког памучног конца протканом свилом или с пртеном потком протканом памуком) израђивала се празнична женска кошуља *ћенáрка* (Dinić 2008, 833; Zlatanović 2011, 484; Koželjac 2014, 566), *ћенарли́ја* (Zlatanović 2011, 484), *ћенарли́ја кошу́ља* (Zlatković II 2014, 497), *ћенáрка кошу́ља* (Ćirić 2018, 80).⁵ Грубо памучно предиво *виџиљáш* служило је за ткање дебелог платна и кошуље именоване *виџиљáшка* (Koželjac 2014, 56).

Осим памучних материјала који су се ручно ткали, употребљавале су се и различите врсте фабричке израде. За дебље памучно платно забележен је назив *америкáн/мерикáн* (Žugić 2005, 7; Dinić 2008, 407): – *Добивáли смо љреко Црвѣни кр́с и америкáн, а дои́лѣ љрџѣне кошу́ље смо си носи́ли за свѣки дѣн* (Žugić 2005, 7). Фино памучно платно за женске кошуље и хаљине је *бáсмо* (Jovanović 2004, 344; Dinić 2008, 20).

Врста памучног платна је и *ума́йн* (Jovanović 2004, 659). Будући да су се од оваквих материјала израђивале кошуље које су представљале прелаз од сеоске ка градској, односно од традиционалне ка модерној ношњи, у речницима нису забележене посебне лексеме за њихово именовање. Врста мекане памучне или вунене тканине фланел забележена је у дијалекатском лику *вланѐл* (Stojanović 2010, 103). Од таквог материјала су кошуље *ванѐла* (Zlatković I 2014, 77), *влáнела* (Stojanović 2010, 103), *вунѐла* (Stojanović 2010, 119).

Од шарене свилене тканине, назване *ђу́зија* (од тур. *gezi* (Škaljić 1966, 250)) (Zlatanović 2011, 132), израђивале су се истоимене дуге женске свечане кошуље (Zlatković I 2014, 177). Оваква врста кошуља

⁵ О кошуљама од *ћенар* платна у југоисточној Србији в. више у: В. Медић (2011).

била је део женске градске ношње у врањском крају, формиране под снажним утицајем оријенталне културе.⁶

Модерно доба и индустријска производња наметнули су употребу и другачијих, синтетичких материјала за израду одевних предмета: *кошуља ош њерлџон* (Ćirić 2018, 670); *најлон кошуља* (Stojanović 2010, 439).

1. 2. Називи за кошуљу према боји

Белом бојом памучне тканине мотивисано је успостављање лексеме *белáча* (Koželjac 2014, 29) и синтагматског лексичког споја *белџи кошуља* (Žugić 2005, 18). Позитивној семантичкој спецификацији доприноси метафоризована семантика придева *бео*, садржана у фигуративном значењу „чедан, невин, безгрешан; добар (обично уз црн као супротност)” (Loma 2008, 148), која се у датом контексту повезује са свадбеним ритуалом и даровном кошуљом: – *На свекрџу њрџеница, а на свџкра – белáча!* (Koželjac 2014, 29).⁷ Бела мушка пртена кошуља присутна је и у многим другим ритуалима. Њена апотропејска моћ се исказује тако што се њоме прекрива бадњак, увија тек рођено дете, ставља се преко ђурђевданског венца намењеног жртвеном јагњету; орач када оре и сеје, обавезно носи белу кошуљу (Petrović 2000, 213).

Лексема *белача* остварује антонимску релацију са секундарним семантичким садржајем лексеме *каџрáница* (Koželjac 2014, 215), којом се именује веома запрљана кошуља, црна попут катрана. Антонимски однос остварују и фигуративна значења, те насупрот чедности и безгрешности коју симболизује бела кошуља, стоји црна, мрачна, нечастива сила (ђаво) коју симболизује *каџраница*.

1. 3. Називи за кошуљу према изгледу

У оквиру ове лексичко-семантичке групе обједињене су лексеме на основу семантичке компоненте ‘изглед’. Разлика међу датим лексемама може се даље успоставити на основу диференцијалних сема ‘крој’, ‘врста и квалитет материјала’, ‘облик’ и сл. Сва именовања потврђена у овој лексичко-семантичкој подгрупи јесу прозирне семантичке мотивације. Лексемом *брчáнка* именује се ‘кошуља с наборним врховима рукава’ (Koželjac 2014, 42). Кошуља која око врата има *колџр* ‘оковратник’ јесте *колџа*, *колџе* (Zlatanović 2011, 224). Свако-

⁶ О лепоти и раскоши врањске градске ношње и снажном утицају османске културе в. у: Ј. Хаџи-Васиљевић (1932).

⁷ Илустративни материјал сведочи и о односу у патријархалној породици: свекар је глава породице, те снаха њему даје најбољи дар.

дневна кошуља која се израђује рубљењем пртеног платна је *рубина/рубина* (Dinić 2008, 732; Koželjac 2014, 492), *рубінка* (Dinić 2008, 732; Stojanović 2010, 825). *Танчица/џџнчица* је 'кошуља од танког провидног платна' (Koželjac 2014, 546; Dinić 2008, 806). У значењу 'кошуља с трегерима' (Koželjac 2014, 555) забележена је лексема *џређерача*, с којом апсолутну синонимију остварује лексема *безрукáвка**.

Поједина именовања заснивају се на физичкој (или каквој другој) сличности с производима који су преузети из других култура, а с којима се на семантичком плану успоставља асоцијативна веза. У значењу 'кошуља без крагне' забележена је лексема *(j)еђерка* (Koželjac 2014, 212) чија се реализација везује за нем. *Jägerhemd* 'ловачка кошуља' (Klajn & Šipka 2012, 556). Лексема *џоска* забележена је у значењу 'дуга бела кошуља која се носи преко панталона' (Jovanović 2004, 642–643) и 'женски део одеће (кошуља; блуза; хаљина)' (Dinić 2008, 816). На основу етнографских записа познато је да се тоска носила у јужно-моравском крају. Изгледом је подсећала на албанску традиционалну кошуљу, а име је добила према албанском племену Тоска (Jovanović 1974, 45). Исте податке проналазимо и код Скока (1973, 485), где је тоска дефинисана као 'fustanela od platna, koju nose Arbanasi Toske u Leskovcu, Poljanici i Klisuri (okrug vranjski, Srbija)'.

1. 3. Називи за кошуљу према намени

Глаголска лексема *џремени се* 'преобуче се у празнично одело, дотера се' мотивисала је успостављање назива за свечану кошуљу *џремењача* (Dinić 2008, 653). Кошуља која се носила у свечаним приликама именована је и синтагматским спојем *сџовáлна кошуља**.

1. 4. Називи обредних кошуља

Будући да је кошуља део одеће који је у непосредном додиру са телом, њена улога је веома важна и у обредно-обичајној пракси (Ivanović Barišić 2021).

Лексема *јорунка* забележена је без ближе контекстуалне употребе (Koželjac 2014, 77). Претпоставка да је ова кошуља могла бити део неке култне или обредне радње заснива се на мотивној речи *јорун* 'храст'.⁸

Лексемом *еднодџнка* (Dinić 2008, 172) именује се пртена кошуља изаткана и сашивена за један дан. Веровало се да таква кошуља има

⁸ В. Чајкановић (1985, 80) наводи да је горун дрво изразите демонске снаге. Кроз њега су провлачили недоношчад када слабо напредују; од њега се праве погребни крстови.

моћ да штити од болести и смрти (Kulišić, Petrović & Pantelić 1970, 180). Војници су је носили као амајлију да их чува од куршума.

Врсту обредне кошуље представља и *чумина кошуља*, коју је у Тимочној Крајини ткало „девет баба обнажених до појаса и без марама“ (Tolstoj & Radenković 2001, 584). Она се користила у ритуалима како би се чланови сеоске заједнице заштитили од демона куге, односно чуме (Miloradović 2016, 168).

Расјорњача је кошуља покојника која се са њега скида цепањем (Dinić 2014, 716). Употребљава се у погребном култу. Према речима С. Петровића (2000, 67), у Алексинцу распорњачу сачувају па кроз њу провуку боцу вина којим касније лече болесне укућане. У Нишави и Лужници такву кошуљу зову *џусџињаћ* или *џоврљоџина* и после сахране је бацају: – *Што остијане џо мрџавцај за облачење и обување, кажемо џусџињацај или џоврљоџине, џој зајалимо да изјори, или врљимо у долину* (Ćirić 2018, 858).

Значајно место у многим ритуалима има и *венчална* или *невесџина кошуља*.⁹ Ову кошуљу невеста је носила прве брачне ноћи, а *цвџи*, односно крв на кошуљи, доказ је њене невиности и чистоте (Zlatković II 2014, 550). Веровало се да само невина невеста члановима нове породице може донети срећу и благостање. Ова кошуља се чувала заувек: – *Невесџина кошуља се чува до вџк* (Zlatković I 2014, 79) и представљала је важан ритуални предмет при излечењу болесних: – *Венчална кошуља се чува за лекување* (Zlatković I 2014, 80).

2. Називи за део кошуље око врата

Ова лексичко-семантичка група садржи две подгрупе у оквиру којих су лексичке јединице идентификоване семама 'завршни део кошуље око врата' и 'комад тканине пришивен око изреза за врат'.

2. 1. Називи за завршни део кошуље око врата

Традиционална кошуља се око вратног отвора завршавала ужим или ширим нашивеним делом. У говорима призренско-тимочке дијалекатске области овај део именован је синонимним лексемама: *јакá*,

⁹ Проблем који се наметао у раду јесте прецизно разврставање лексема у оквиру лексичко-семантичких група. Није увек било могуће са сигурношћу разлучити које су семе биле доминантне при номинацији. Примера ради, *венчална* или *невесџина кошуља* сагледана је као обредна кошуља, а једнако оправдано би било и да се нађе међу лексемама којима се именују кошуље према намени. С друге стране, лексеме *белáча*, *белџа кошуља* могу се квалификовати и као обредне кошуље.

ја́чица (Dinić 2008, 311; Zlatanović 2011, 194; Ćirić 2018, 342, 344); *коли́р* (Žugić 2005, 161; Koželjac 2014, 225), *коли́рче* (Žugić 2005, 161); *оїрлі́ја* (Dinić 2008, 501), *оїрља́к* (Dinić 2008, 501; Jovanović 2004, 495), *оїрля́ч* (Zlatanović 1998, 263), *оїрље* (Dinić 2004, 501). Н. Богдановић (2009, 152) у синонимном значењу бележи и облик *оковраї́шник*, истичући да су овакве „књишке речи” познате говорницима сврљишког краја, али нису саставни део њиховог лексикона.

Оковратници пртених кошуља често су опшивани финијим памучним материјалом. Такви додаци називали су се *йосџавци* (Zlatković II 2014, 199; Ćirić 2018, 753).

2. 2. Називи за комад тканине пришивен око изреза за врат

Под утицајем градске ношње на вратни део традиционалне кошуље уместо оковратника нашивала се крагна. Лексеми *краї́на* одговарају дијалекатски ликови: *краї́лија* (Dinić 2008, 357), *краї́ла* (Žugić 2005, 168; Stojanović 2010, 392), *краї́личе* (Žugić 2005, 168). И крагне су попут оковратника украшаване везом: – *Навѣзи ѿој кошуљче наїрѣд, на рукавчики до́ле и на краї́личе!* (Žugić 2005, 168).

Посебну врсту додатка за вратни део кошуље представља *јакалѣ́к* (Zlatković II 2014, 349; Zlatanović 2011, 194). То је имитација кошуље израђена од финијег материјала, а прекривала је само горњи део старе или прљаве кошуље: – *Сирої́їња но́си јакалѣ́к, ві́диш рукавѣ́ и свѣ шїо́ се ві́ди од кошу́љу, како кошу́ља, а о́но само заші́јене крї́ће* (Zlatković II 2014, 349).

3. Називи за појачани део кошуље на раменима

Поједини делови одеће именују се лексемама мотивисаним називима за део тела с којим је одећа у физичкој вези (Bogdanović 2009, 151). Управо такве природе су све лексеме којима се именује комад платна на кошуљи који иде од рамена до рамена да би ојачао кошуљу: *нара́мка* (Dinić 2008, 462), *йперáмка* (Koželjac 2014, 435), *рамења́ча* (Žugić 2005, 329; Dinić 2008, 711).

4. Називи за прорез на грудима

Прорез на предњем делу старинске кошуље који прекрива прса назива се *ошві́ца/ошвице* (Zlatanović 1998, 278; Dinić 2008, 550; Zlatković II 2014, 92; Ćirić 2018, 651).

У једном од секундарних значења иста семантичка реализација везује се и за лексему *йáзука* (Žugić 2005, 261, Dinić 2008, 553).

5. Називи за предњи и задњи део кошуље

Предњи и задњи део кошуље именују се антонимским лексичким паром *īrēđњица* и *sáđњица* (Dinić 2008, 259) мотивисаним називима делова тела. Лексичким јединицама *сї́án* и *сáна* означава се део старинске кошуље који покрива леђа и груди, а састављен је из једног комада (Koželjac 2014, 534). Доњи предњи део дуге кошуље, као и уздужна половина кошуље која се спреда копча, именују се лексемом *їолá* (Zlatković II 2014, 169).

Семантичка реализација лексема *īrbї́на*, *īrbнї́ца* (Ćirić 2018, 132) 'задњи део одеће' успостављена је метонимијским преносом значења на основу логичне везе с називом дела тела који кошуља покрива.

6. Називи за уметке на кошуљи

Бочни троугласти уметак којим су се проширивале старинске пртене кошуље називао се *бочнї́к* (Koželjac 2014, 38), *бочнї́ца* (Zlatković I 2014, 63). Сложеном лексемом *їогмїшченица** именује се клинасто проширење испод пазуха.

У синонимској корелацији с наведеним именовањима налази се и лексема *усї́ерак* (Žugić 2005, 421).

Називом дела тела који покрива, мотивисано је и проширење *рѣбрња* (Dinić 2008, 724; Koželjac 2014, 486).

Лексемом *клї́н** именује се проширење на задњем делу мушке кошуље.

7. Називи за рукав

За именовање дела кошуље који покрива руку забележен је једино лик *рукáв* (Ćirić 2018, 912). Деминутивни облици обично се односе на рукав дечје кошуље: *рукавчї́к* (Jovanović 2004, 605; Stojanović 2010, 826), *рукавчѐ* (Jovanović 2004, 605). Иако на лексичком плану нема разлике између рукава на мушким и женским кошуљама, илустративни материјал носи информацију о различитом изгледу: – *Жѐн-сће кошуље су имáле шїроћи рукавї, а мўшће нáбрани рукавї, їа с шáслице сїѐїнуїи уз рўку да не лангáрају* (Ćirić 2018, 490).¹⁰

¹⁰ У коришћеним изворима није било података о наборима на рукавима. Међутим, Ј. Бјеладиновић-Јергић (1999: 375) у вези с њима бележи именовања *шуйке* и *шмркови*.

7. 1. Називи за део кошуље око запешћа

Рукави старинске кошуље били су широки или сакупљени у таслице (Medić 2011, 105). *Таслица*, *ѿасличка* (Dinić 2008, 806; Stojanović 2010, 917; Zlatković II 2014, 473; Ćirić 2018, 1013) јесте манжетна на рукаву мушке старинске кошуље извезена народним шарама. У синонимном значењу потврђена је и лексема *манџеѿна* (Koželjac 2014, 266).

8. Називи за дугмад, копче

8. 1. Називи за дугмад

Мушке и женске традиционалне кошуље биле су разрезане на грудима и закопчавале су се једним дугметом или везивале двома петљама. У грађи су са значењем 'дугме' потврђене лексеме: *ѿул* (Ćirić 2018, 856), *ѿулка* (Zlatanović 1998, 330; Stojanović 2010, 779; Ćirić 2018, 856), *ѿулѿк* (Ćirić 2018, 856).

Коштано дугме на кошуљи именовано је лексемом *кочи́нка* (Dinić 2008, 355). Деминутивни облици *кошуља́нче*, *кошуља́рац* (Dinić 2008, 356) у једној од секундарних семантичких реализација реферирају на дугме.

Напуштање традиционалног одевања и појава савремених варијанти кошуља наметнули су и другачије видове закопчавања. Поред модела који имају велики број дугмади, постоје и кошуље за чије се копчање користи врста копче која се затвара утискивањем једног дела у други. За овакву врсту дугмади забележена су именовања *ѿа-ѿенче** и *грѿкер* (Ćirić 2018, 175).

8. 1. а. Називи за кукицу кроз коју се провлачи дугме

За именовање кукице на кошуљи кроз коју се провлачи дугме користе се лексеме: *о́мка* (Ćirić 2018, 613); *ѿекља́* (Dinić 2008, 563; Ćirić 2018, 667); *кукља́ј* (Ćirić 2018, 414).

8. 2. Називи за копче

Лексемама *скойчѿ** и *ѿа́вѿа* (Zlatković II 2014, 95) именује се метална копча из два дела. Д. Радовановић (2015, 145) у Сиринићкој жупи бележи фонетске варијанте *ѿауѿа*, *ѿафѿа* (тур. *rafta*), али у значењу 'свечана плисирана кошуља'.

За спајање делова кошуље коришћене су и игле за закопчавање. Њихова именовања мотивисана су називом радње у творбеној основи. Глаголском лексемом *качиѿи* мотивисана је префиксално-суфиксална твореница *закачува́љѿа* (Dinić 2008, 214). С мотивним глаголом *коичаѿи* су префиксално-суфиксалне творенице: *закоичува́нка*, *за-*

койча́ља, *закойчува́ља* (Koželjac 2014, 141), *скойча́ља* (Dinić 2008, 760). Метафорички назив *кайџанчак* (Ćirić 2018, 365) заснован је на семи сличности. У синонимном значењу забележене су и лексеме добијене метафоричким преносом на основу семе изгледа: *џоџузли́ка* 'која је попут топуза, гвоздене кугле с дршком' (Koželjac 2014, 553); *бубулé* 'која је попут чиоде' (Ćirić 2018, 67).

Брош је врста украсне игле за копчање. У грађи је у том значењу забележена само метафоричка лексема *џра́нче* (Žugić 2005, 62).

9. Називи за украсе на кошуљи

Иако је примарна функција одеће да „обавија човеково тело и својим обликом мање или више омогућава да се човек осећа лагодно, али и да на тај начин заштити себе и тиме сачува своје здравље” (Ivanović Barišić 2017, 10), њена улога је и да изгледом задовољи естетске критеријуме традиционалног друштва. Украшавањем одеће остварује се и профилактичка сврха јер украс служи да „зачара и очара, те да скрене поглед злих очију и нечистих сила са особе, како би се избегло могуће негативно дејство” (Bogdanović & Bondžolova 2010, 19–20). Из тог разлога посебна пажња посвећена је лексемама којима се именују различити украси на традиционалној кошуљи.

9. 1. Називи за наборе на кошуљи

Карнер на традиционалној кошуљи представљао је „елемент дјевочачке и невјестинске свечане ношње” (Medić 2011, 96). То је набрани додатак којим је украшаван доњи руб кошуље и изрез на грудима (Velkova 2010, 40). Могao је бити од истог материјала као кошуља, али обично су се за његову израду користили мекши и квалитетнији материјали домаће или фабричке израде.

Иако се у подацима прикупљеним на терену и етнолошкој литератури карнер сагледава као украс на женској кошуљи (Bjeladinović-Jergić 1999; Velkova 2010; Medić 2011), речничке дефиниције у вези с лексемама *канéр* (Dinić 2008, 322), *канерџчи* (Koželjac 2014, 212) упућују на 'украсни набор на грудном делу старинске мушке памучне кошуље': – *Одáвна су мýжје носíли џомучéрнице на канéри* (Dinić 2008, 322).

За наборе на предњем или задњем делу кошуље забележени су називи: *џребóрак/џребóрка* (Dinić 2008, 641); *вáлџа**, *вáлџица**; *вóрма* (Koželjac 2014, 60).

9. 2. Називи за чипке на кошуљи

За украшавање кошуља употребљавале су се и различите врсте ручно рађених, а касније и куповних чипки.

Плетена чипка на рукавима и на грудима женске кошуље звала се *кончър* (Stojanović 2010, 383). Иста семантичка реализација везује се и за лексему *чѝкма* (Koželjac 2014, 618). Иако се примарно употребљава за именовање врсте платна и кошуље од њега израђене, лексема *ћенър* је забележена и у значењу 'чипка' (Stojanović 2010, 946; Zlatanović 1998, 416). Врсту чипке са шпицевима представља и *ћенър на уљеви* (Stojanović 2010, 946). Лексемом *оја* именује се куповна свилена чипка којом су се украшавали рукави кошуља (Koželjac 2014, 346).

9. 3. Називи за шљокице, перле и сл.

Чипке на женској кошуљи украшаване су и различитим украсима у виду шљокица, перли, нитни.

За именовање шљокица, ситних сјајних металних плочица, користе се лексеме мотивисане глаголом *лѝска* 'светлуца': *лѝска/лѝска* (Stojanović 2010, 415; Ćirić 2018, 416), *лѝскавче* (Ćirić 2018, 425). У синонимном значењу забележене су и лексеме *љосѝице* (Zlatković I 2014, 429); *ѝѝцка* (Žugić 2005, 319). Блиску семантичку реализацију остварује и лексема *ниѝна* 'закивак, метални украс на одећи' (Ćirić 2018, 563).

Лексемом *манѝсѝра* именују се ситне стаклене перле (Stojanović 2010, 442).

9. 4. Називи за шаре добијене везом

Једна од најважнијих особености традиционалне кошуље јесте вез. Везом се није украшавала свакодневна кошуља, већ само кошуља која је „ношена за празнике, свадбе и остала славља” (Fileki 2010, 99). Навезени орнаменти били су различити, а красили су само видљиве делове свечане кошуље – оковратнике, рукаве, отворе на грудима.

Лексемом *цѝкна* именује се врста украсног бода на платну (Zlatković II 2014, 549). Оплитањем рубова око врата и прореза на грудима добија се украсни кружић *мѝмица* (Koželjac 2014, 271). За именовање прстенасте украсне шаре забележене су лексеме *ѝрѝвица*, *ѝрѝвка* (Zlatković I 2014, 132). Шаре на кошуљи у виду ружиних цветова именују се турцизмима *ћѝл* (Ćirić 2018, 189), *ћѝлче* (Zlatković I 2014, 186).

Детаљна лексичко-семантичка анализа сагледана кроз призму етнокултуролошких прилика потврдила је да је кошуља један од најважнијих одевних предмета српске народне ношње. Илустратив-

ни материјал сведочи да значај кошуље није само у њеној практичној примени да обавија и штити тело: – *Облечи си и ванелу, ладно је* (Zlatković I 2014, 77), она је симбол идентитета, националног и локалног: – *Ўйролеи Белокрилће*¹¹ *с маийће оиоде на коиање доле по Тимок* (Dinić 2008, 26), материјалног стања: – *Найрети смо сви носили иршине кошуље, помучне су носили само који су били малко ибиазге* (Ćirić 2018, 732), старосног доба: – *Јећерће носили сџарци* (Koželjac 2014, 212), друштвених промена: – *Прво су се шкала иршена илаина, иосле иочемо да шкајемо и ћенарна илаина ои иамук, на крај манумо и да шкајемо, са си све куијемо* (Ćirić 2018, 683–684). Кошуља је битан елемент у обредно-обичајној пракси: – *Венчална кошуља се чува за лекување* (Zlatković I 2014, 80); она је одраз естетских вредности патријархалне заједнице: – *Пуцке од разне боје се уијев на рукави на кошуљу, од њи се наирави кквја оћеш шара, и шож убаво, све лшши* (Žugić 2005, 319). У семантичке садржаје датих лексичких јединица уткане су традиционалне животне вредности човека из руралне средине. Називи у вези с кошуљом заузимају посебно место у језичкој слици света патријархалних говорника, где су као део језичког наслеђа у директној вези са животом, историјом и културом руралних заједница на тлу југоисточне Србије.

Извори

- Ćirić, Ljubisav. 2018. „Rečnik govora Lužnice”. *Srpski dijalektološki zbornik* LXV: 1–1166.
- Dinić, Jakša. 2008. *Timočki dijalekatski rečnik*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Jovanović, Vlastimir. 2004. „Rečnik sela Kamenice”. *Srpski dijalektološki zbornik* LI: 313–688.
- Rajković Koželjac, Ljubiša. 2014. *Rečnik timočkog govora*. Negotin: Književno-izdavačko društvo Leksika.
- Srpski dijalektološki atlas, rukopis.
- Stojanović, Radosav. 2010. „Crnotravski rečnik”. *Srpski dijalektološki zbornik* LVII: 9–1060.
- Zlatanović, Momčilo. 1998. *Rečnik govora južne Srbije*. Vranje: Učiteljski fakultet.
- Zlatanović, Momčilo. 2011. *Rečnik govora juga Srbije*. Vranje: Aurora.

¹¹ *Белокрилће* је пејоративни назив за становнице Буџака. Оне носе дуге беле кошуље, дугих и широких рукава, а преко тога нешто краћи црни зубун без рукава, тако да из даљине подсећају на црну птицу белих крила, на белокрилку (Dinić 2008, 26).

Zlatković, Dragoljub. 2014. *Rečnik pirotskog govora I–II*. Beograd: Službeni Glasnik.
Žugic, Radmila. 2005. „Rečnik govora jablaničkog kraja”. *Srpski dijalektološki zbornik* LII: 1–470.

Литература

- Bjeladinović-Jergić, Jasna. 1999. „Narodna nošnja u Timoku i Zaglavku.” *Knjaževac i okolina*. (Preštampano iz Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu, 61/62): 347–416.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna. 1999a. „Narodna nošnja u Budžaku.” *Knjaževac i okolina*. (Preštampano iz Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu, 61/62): 417–464.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna. 2021. „Narodne nošnje.” https://www.rastko.rs/isk/isk_12_c.html (pristupljeno 14. septembra 2021).
- Bogdanović, Nedeljko & Valentina Bondžolova. 2010. „Leksika odevanja motivisana nazivima delova tela.” U *Telo i odelo u kulturi Srba i Bugara*, ur. Vladimir Jovanović, 13–21. Niš: Filozofski fakultet.
- Bogdanović, Nedeljko. 2009. „Leksika odevanja motivisana delovima tela.” U *Tradicionalna estetska kultura: Telo i odelo*, ur. Dragan Žunić, 151–155. Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Fileki, Irena. 2010. „Vez i čipka u Pirotu i okolini.” *Glasnik Etnografskog muzeja* 74 (2): 93–114.
- Hadži-Vasiljević, Jovan. 1932. „Vranjska gradska nošnja ranijih godina.” *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 7: 6–31.
- Ivanović Barišić, Milina. 2017. *Odevanje u okolini Beograda*. Posebna izdanja, knj. 88. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ivanović Barišić, Milina. 2021. „Košulja.” <http://www.pojmovnik.etno-institut.co.rs/k/kosulja.php>. (pristupljeno 14. septembra 2021).
- Jovanović, Milka. 1974. „Neki balkanski preslovenski elementi u narodnim nošnjama Srbije.” *Glasnik Etnografskog instituta* 23: 43–48.
- Klajn, Ivan & Milan Šipka. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Kulišić, Špiro, Petar Petrović & Nikola Pantelić. 1970. *Srpski mitološki rečnik*. Beograd: Nolit.
- Loma, Aleksandar, urednik. 2008. *Etimološki rečnik srpskog jezika* 3. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik SANU.
- Medić, Vjera. 2011. „O belopalanačkoj narodnoj nošnji.” *Glasnik Etnografskog muzeja* 75 (1): 87–117.
- Miloradović, Sofija. 2016. „Tejkin dan u Staroj Moldavi – običaj od starine.” *Godišnjak za srpski jezik* 14: 165–174.
- Petrović, Sreten. 2000. *Srpska mitologija. Mitologija, magija i običaji (istraživanje svrljiške oblasti)*. Knjiga V. Niš: Prosveta.

- Radovanović, Dragana. 2015. „Iz odevne leksike Siriničke župe.” U *Putevima srpskih idioma*, ur. Miloš Kovačević & Vladimir Polomac, 139–150. Kragujevac: FILUM.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Škaljić, Abdulah. 1989. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šobić, Jerina. 1961. „Razmatranja o šopskoj nošnji.” *Glasnik Etnografskog muzeja* 24: 46–78.
- Tolstoj, Svetlana M. & Ljubinko Radenković, redaktori. 2001. *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*. Beograd: Zepter Book World.
- Trajković, Tatjana. 2019. „Terminologija odevanja i obuvanja u Rudni (Rumunija).” *Ishodišta* 5: 455–463.
- Velkova, Saška. 2010. „Narodna nošnja u Visoku i Gornjem Ponišavlju u Zbirci Muzeja Ponišavlja u Pirotu.” *Glasnik Etnografskog muzeja* 74 (2): 17–91.

Примљено / Received: 15. 11. 2021.

Прихваћено / Accepted: 18. 04. 2022.